

Nedostatak sintetičkog djela o osnovnim društveno-historijskim karakteristikama

Eduard Kale

Danas u periodu revolucionarnih društvenih promjena, u vijeku nauke, kad se pozitivizam praktički svagdje prihvaća u težnji za naučnim ispitivanjem i organiziranjem svega, kraj brojnih instituta, naučnih ustanova, pojedinačnih istraživanja — paradoksalno je da nema vrijednog sintetičkog djela o društveno-historijskoj situaciji suvremene epohe.

Da li je svijet postao toliko kompleksan da je to nemoguće ili je čovjek postao nemoćan da uoči i shvati dominantne karakteristike društvenog kretanja svijeta u cjelini; da li se baš danas, kad je prihvaćeno naučno tumačenje fenomena sadašnjice, dolazi do rezultata da se opća karakteristika i određenje epohe daje samo o prošlosti, a o sadašnjosti da je to nemoguće; da li je nedostatku jednog takvog djela razlog historijska slojevitost, neistovremenost različitih područja svijeta, u društvenom rasponu od prehistorije do socijalizma, a istovremeno socijalno-psihološka isprepletenost jednog i drugog, utjecaja, pa i dominacija tekovina evropske civilizacije, pozitivnih i negativnih, ulaženja drugih civilizacija, regija svijeta, naroda u tok evropsko-svjetske civilizacije sa svojim različitim stepenima društveno-ekonomskog razvoja, svojim tradicijama, religijama, ideologijama, oblicima udruženja, te vezivanje svake posebno uz brojne druge društveno-ekonomske formacije, zemlje, ekonomije, ideologije; da li se u tom sukobu, bez sumnje dosad historijski najizrazitijem, sve relativiziralo toliko da se u momentanoj situaciji ničemu ne može dati prednost, zbog historijskog iskustva relativnosti, vremenske prolaznosti, proturječja, izigranih povjerenja u vrijednosti; zar su svi nemoćni i neodlučni pred sviješću da je čovječanstvo nagomilalo tolike ideologije, teorije, religije, nauke, historijska iskustva, različitosti društvenog života, načina razvoja, i da je u tom razvoju toliko faktora presudno da je nemoguće ustanoviti onaj koji je dominantan, stavljajući u sumnju da je teorija i misao u mogućnosti da istinito konstatira, prognozira i utječe na razvoj;* zar su u tu kompleksnu situaciju suvremenog svijeta mogući samo parcijalni pristupi analizi, određeni profesionalnom i tematskom ograničenošću, ili sub-

*) Mnogi ozbiljni teoretičari, bez obzira kako »borbeno« iznosili svoje misli, oprezno se ograđuju od toga da budu proroci, i ne pretendiraju da se njihova slika uzme kao općevažna.

jektivnošću; zar se ne može ući u realističku i objektivnu analizu stanja; zar je naše vrijeme ističući ideologije, relativizirajući istine, empirizirajući nauku, pasivizirajući čovjeka, s moćnim snagama uništenja i dehumanizacijom automatizacije, oduzelo optimizam čovjeku u mogućnost objektivnog, revolucionarnog, naučnog analiziranja osnovnih karakteristika suvremenog društva i historije. Možda je i sam nedostatak takve sinteze simptomatična slika našeg vremena i čovjeka u njemu. Bez sumnje, za takav je čin sposoban samo izvanredno lucidan, revolucionaran, obrazovan i radin duh. A koliko je neophodna jasna slika svijeta da bi se nešto učinilo, najbolje pokazuje primjer Lenjina. Lenjin je proučavao ne samo razvoj kapitalizma u Rusiji, seljačko pitanje, problem radništva, inteligencije, religije, nacionalno pitanje, idejna i umjetnička strujanja, nego i filozofska, idejna, društvena i ekonomska kretanja u svijetu, i shvatio i dao u »Imperijalizmu« sliku tadašnje situacije svijeta. Bez takve jasne slike svjetske situacije ne može se uspješno izvršiti ni održati progresivni društveni pre-vrat. U analizi suvremenog svijeta mora se poći ne od pretpostavke, već od činjenice svijeta kao cjeline, u kome historijske i društvene razlike imaju logiku svog jedinstvenog budućeg razvoja. Neuspjehu izvjesnih pokušaja pridonose, pored profesionalne ograničenosti, i ideološke i druge predrasude, pa su promašeni već samim metodološkim pristupom. Osnovno je da li se odgovor na postavljeno pitanje s pogledom unaprijed očekuje pesimistički ili optimistički, tj. da se i samo pitanje revolucionarno postavlja, vjerujući u snage čovjeka, u mogućnost da se one revolucioniraju, progresivno postave. Marx je dao kritiku buržoaskog društva prošlog stoljeća i propedeutiku za svako buduće kritičko istraživanje društva, i »Komunističkim manifestom« donio optimizam Evropi, koja se već gušila u romantizmu i dekadenciji. To je dao i Lenjin svojim djelom, a iznad svega »Imperijalizmom kao najvišim stadijem kapitalizma«, i praktično pokazao i otvorio nove mogućnosti civiliziranom društvu. Ali već gotovo pedeset godina poslije toga, čovječanstvo donosi mnoge osobitosti, dobiva nove karakteristike, dolaze novi kriteriji odnosa, novi momenti postaju dominantni, a nove sinteze nema, iako je ona danas potrebna isto tako kao u vrijeme Marksa i Lenjina. Nepostojanje jedne takve sinteze jedan je od najvećih nedostataka našeg vremena.

Godine 1962. Max Scheler piše: »Ni u jednom vijeku nisu nazori o bivstvu i porijeklu čovjeka bili nesigurniji, neodređeniji, raznolikiji nego u našem«,¹ a tako se danas piše često i o problemima društva u cjelini. U toku povijesnog razvoja, znači ne na koncu, ovakva su pitanja nepovijesna, ako se implicite zahtijeva statična definicija. To može biti odraz nestabilnosti, nesigurnosti, straha i traži se čvrst, statičan odgovor, koji će značiti zaustavljanje kretanja i historije. Na tako postavljen problem, iščekivanje odgovora, kao statičnu i vječnu definiciju, nije neminovnost evropskog ili svjetskog razvoja, već prije umirući vapaj zapadne »elite«. Težnja za jasnoćom cilja je iskonska težnja čovjeka; težnja za znanjem o sebi onom oko sebe sada, prije i ubuduće, ali shvaćena kao posjedovanje statičkog znanja, znači zaustavljanje kretanja, ona je neljudska i nerevolucionarna. Za odgovore na probleme u jednom bogatom, a istovremeno i kritičnom momentu historije,

¹ Max Scheler: »Položaj čovjeka u kosmosu«, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960., biblioteka »Logos«.

bez jasnog sagledavanja i poznavanja situacije, bez suštinske, kritičke i uvijek historijske analize situacije, može se vraćati samo u prošlost ili ići u maglovitost.

Čuveni historičar i filozof historije na zapadu Arnold Toynbee, samo je jedan od takvih*. Spominjemo ga da bi još više istakli potrebu i značaj jednog revolucionarnog pogleda na današnjicu, ali i zato što na historiju i sadašnjost Toynbee gleda kao na svjetsku historiju, na svijet kao cjelinu. Njegov put objašnjenju današnjice je pogrešan, jer se ne temelji na analizi sadašnjice, već na proučavanju prošlosti, da bi se u analogijama, u iskustvima iz kritičkih i odlučujućih momenata historije, našli lijekovi za današnjicu. Iako piše da mrtve civilizacije ne mogu biti horoskop za postojeću njegovo osnovno pitanje je: »Da li se historija ponavlja?«² Danas je takvo pitanje apsurdno i postaviti. Ljudske kreativne snage razvile su i razvijaju historiju, negirajući sve fatume i proroštva.

Ipak, moramo se zapitati kako to da Toynbee daje rješenja za sadašnje krize, bez jedne svestrane analize sadašnjice, bez uvida u takvu analizu, bez temeljenja na takvoj analizi. Jedinstveni razvoj budućeg, Toynbee pretpostavlja, jer konstatira da evropska prošlost nije samo evropska, a da evropske metode postizanja moći i bogatstva koriste i ostali narodi u svrhu vlastitog osamostaljenja, moći i bogatstva; u analizi razvoja evropske civilizacije vidi se i put drugih, a dilema suvremenog svijeta je zajednička. Tehnološki razvitak i industrijski progres a zatim i njezini oblici organizacije dali su Evropi ulogu voditelja historije. »Svijet je danas čvrsto odlučio da bude moderan, ali ova ugodna riječ je eufemizam; ona je zamjena za manje ugodnu riječ »zapadni«.³ A zapad je stvoren jedinstvom nauke i tehnike, primjenom naučnih rezultata u korist rata, te uspostavljanjem demokracije. Dva elementa moći evropskog društva industrija i demokracija, dali su, po Toynbeeju, Evropi mogućnost da zagospodari ostalim svijetom, ali i da ga ujedini. No ti isti elementi pokazali su se kao jedina mogućnost porobljenima da se sami ojačaju, osamostale, jer su uvidjeli da je to jedini put.

Drugi razlog zbog kojega se Toynbee vraća iskustvu prošlosti jest svijest da budući svijet treba da živi kao cjelina, iako ni evropski ni vanevropski narodi nisu dosad živjeli u jednoj svjetskoj državi, jer ni jedna od imperija i civilizacija nije obuhvaćala čitav svijet, ali su neke od njih pokazale mogućnost da žive u jednoj državi (imperiji) više naroda, bez obzira na rasu, jezik, kulturu, religiju i nacionalne tradicije. Toynbee vidi rješenja u: koegzistenciji, toleranciji, Ujedinjenim narodima, socijalnoj pravdi (ideal socijalne pravde jest »epohalan događaj našeg doba«⁴), u tome da buduće generacije prihvate kao svoju — prošlost čitavog svijeta, a ličnosti od Budhe, Isusa i Sokrata do Gandhija i Lenjina kao svoje zajedničke prethodnike, da to bude svijet koji neće biti ni zapadni ni nezapadni, ni socijalistički ni kapitalistički, već će ujediniti sve kulture. Bespredmetno je ulaziti u analize mnogih Toyn-

* Toynbee je i sam svjestan da je pripadnik srednje klase, Evropejac i kršćanin i da ga to ograničava.

2) Arnold J. Toynbee: »Civilization on Trial«, Oxford University press, London, 1957.

3) A. J. Toynbee: »The present-day experiment in western civilizations«, Oxford University press, London, 1962., str. 24.

4) A. J. Toynbee: »The present-day experiment in western civilizations«, Oxford University press, London, 1962., str. 40.

beejevih rješenja i zaključaka, ali treba neke konstatacije djelomično prihvatiti. Pitanje budućnosti čovječanstva je pitanje budućnosti evropske civilizacije, jer je samo ona razvojna, historijska, druge su manje-više statične. Problem budućnosti svake zemlje je problem uklapanja u tok evropske civilizacije, problem ulaska u historiju,* ali ne samo da jednostrano prihvati njene rezultate (jer to na drastičan način preko nauke, tehnike, kapitala, pretvarajući svijet u svjetsko tržište, radi i sama evropska civilizacija), već da stvarno, sporije ili brže, prilagođava čitav razvojni proces (ekonomski, društveni i kulturni) historije svom rastu. U protivnom će upasti u teškoće i proturječja američkog društva, koje je ne samo u opasnoj krizi, već se postavlja ozbiljno pitanje, može li američko društvo ako ovako nastavi, uopće optimistički gledati u budućnost, jer ono je samo prihvatilo tekovine evropske civilizacije u nauci, tehnici i standardu, prihvatilo, a da tome nije historijski doraslo. A to je i najveća opasnost našeg doba, što primjer Amerike sve više postaje primjer čitavog svijeta, nekritično i jednostrano slijeđenje tog primjera.** To je razlog revoltu Horkheimera, Marcusea, marksistički orijentiranih filozofa frankfurtske grupe, zastupnika »kritičke teorije društva«, koji su se zbog monstruoznog događaja našeg vijeka, II svjetskog rata našli u SAD. Osjećajući ugroženost povijesnog napretka »jednodimenzionalnošću« društva i čovjeka,⁵ destrukcijom uma, racionaliziranjem i pogrešnom funkcionalnošću svega na principu materijalne i neposredne korisnosti.⁶ Iz te perspektive čini se da je u historijskom konstituiranju evropski duh (i društvo) stvorio i svoju vlastitu destrukciju, destrukciju stvarnosti i čovjeka. »Racionalizam iracionalnog i »iracionalnost racionalnog« kao da više nisu samo pojmovi unutar metafizičke spekulacije, unutar teorijskih disciplina egzaktnih nauka, već stvarnost društva, njegova suštinska karakteristika. I svako tko ambiciozno ulazi u društveno-historijsku analizu našeg vremena, izgleda da mora biti svjestan te suštine, biti na nivou poimanja vremena. Od Sokrata, utemeljitelja razdvojenosti sfera moralnog (tradicionalnog, sadržanog u sudbini) i racionalnog (postulata i zakonitosti uma) do Kanta (koji još ima praktični i čisti um) i Marxa koji ima teoriju i praksu (drugu kao sferu čovjekovog samopotvrđivanja) evropski čovjek čuva ove sfere razdvojene, da bi prema drugoj i u drugoj (moralnoj) mogao uspostaviti svoj ljudski, pravi i cjelovit odnos. Suprotno mističko kršćanstvo, tehnika, Hegel, pozitivizam, ukidaju moralnu dimenziju, a racionalnu uspostavljaju kao sveobuhvatnu. Tako je evropski čovjek, gradeći moć duha do svemoći, uništio svoju vla-

*) No takva uloga evropske civilizacije ne daje nikome za pravo da se osjeća inferiornim ili superiornim, nikakvoj naciji, klasi, pojedincu, rasi, jer nitko nije zakoniti nasljednik i vlasnik te civilizacije, koju nije stvarao ni jedan pojedinac, ni jedna nacija, ni jedna rasa — evropsku civilizaciju nisu stvarali ni sami Evropejci, njezine početke sigurno ne, a ne uvijek ni sam njen kasniji razvoj. Evropska se historija razvijala ne samo pomoću drugih, nego još više eksploatacijom drugih i na račun drugih, (iako je ona u suštini humana), i zato je podjednako svojina i rezultat svih, i jednako pravo imaju svi da dobiju njezine plodove i koriste njezine rezultate, i da je razvijaju. Ona je danas svjetska civilizacija, svijet danas čitav ulazi u historiju i to je najveća pobjeda svijeta i našeg doba.

**) To ne znači da se treba odricati prihvaćanja najvećih tekovina evropske civilizacije, nasuprot, upravo one omogućavaju da se što prije dođe do historijske sadašnjosti i uđe u tok historije, ali da se ne prihvaćaju šematski, jednostrano, samo jedne, a ne i sve tekovine, da se vodi računa o specifičnosti tla gdje se presađuju. Lenjinu je bio jasan tok, domet i rezultati evropske civilizacije, ali isto tako specifičnosti, historija i stanje Rusije.

5) Herbert Marcuse: »One Dimensional Man«, Beacon press, Boston, 1964.

6) Max Horkheimer: »Pomračenje uma«, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963., biblioteka »Logose«.

stitu dimenziju čovjeka. Duh racionalizira sve što se javlja kao tajna i prepreka, stvar po sebi postaje stvar za nas, odnosno stvar duha, ili duhovna, racionalizirana, osmišljena stvar. Ali javlja se i obrat, rezultati duha postaju iracionalni za čovjeka, ne samo u svojoj golemosti, i u intenzitetu i dubini prodora i otkrivanja, već i u mijenjanju uloge sa čovjekom. Čovjek je danas na prekretnici novog svijeta i konstituciji novog kategorijalnog sistema. Maksizam nije razradio konstitutivne i konstruktive elemente novog društva, pa ni kategorijalnu strukturu teorije, koliko destruktivne elemente građanskog društva, koji su zapravo konstitutivni elementi samog tog društva, služeći se kategorijalnim instrumentarijem građanske teorije. O tome govori i Marcuse u »One dimensional man« (str. XIV). Marxa ne možemo uzeti drukčije nego kao jednu od tri značajne ličnosti u evropskoj historiji koje su se zapitale za istinitost postojećih vrijednosti i mjerila i bili prekretnica: Sokrat (»Znam da ništa ne znam«), Descartes (»U sve treba sumnjati«) i on s radikalnom kritikom svega postojećeg. Prvi uvodi Evropu u povijest, Descartes utemeljuje modernu znanost i tehniku, otvarajući eru industrijske civilizacije, Marx postavlja čovjeka kao cilj i centar svega, otvara epohu slobode i jednakosti. Svako drugo shvaćanje Marxa u opasnosti je da ga pretvori u dogmu, da bude nemarksističko. Nije Marx dao sliku našeg društva, nije on zaustavio historiju, niti joj napisao formulu, ali je genialno uočio korijene građanskog društva i industrijske civilizacije i tako ih precizno analizirao da je mogao naslutiti i tok započetog kretanja. On je dao uvod, u prvom redu metodološki, u svako daljnje istraživanje modernog svijeta, samo početak, on je mnogo toga samo počeo, on je prije svega u analizu korijena i osnova građanskog društva išao kritički radikalno, kritički u metodološkom smislu Descartesovog »u sve treba sumnjati«; u kritičkoj analizi tog društva ukazao je na destrukciju toga društva, kategorijama već postojećim, dao je kritiku tog društva iz njega samog.

Da li smo, kad je teorija u pitanju, došli u situaciju Marxovog vremena, kad se trebao pojaviti on i početi analizu i kritiku svega postojećeg iz početka, bez jedinstvenih teorijskih i metodoloških temelja? — samo djelomično, i u koliko se naše vrijeme kvalitetno izmijenilo od Marxovog, i u koliko svako vrijeme treba svog Marxa. Ali, ma kolikogod se naše vrijeme kvalitetno razlikuje od Marxovog, ono ima i dosta zajedničkih osnovnih karakteristika, a marksizam je na teorijskom planu, rekli smo, prije svega metodologija pristupu stvarnosti. Osnovne društvene kategorije Marxovog vremena još uvijek su suštinske (rad, proizvodnja, ideologija, svijest, država, društveni odnosi, nejednakost, bijeda, otuđenost, tehnika, progres itd.). Na njima, ukidajući neke, treba graditi nove odnose i nove kategorije, svakako progresivne. Ali marksistička teorija je danas u krizi, a zbog toga ponegdje i praksa, jer se svagdje ne slijedi i ne zna da slijedi Marxa. Potpuno su opravdani prigovori što ih stavlja S. Mallet marksističkoj nauci i praksi.⁷

Posljedice dogmatike dugo su trajale i još traju u radničkom pokretu. One su u zapadnom svijetu ozbiljnije nego što se prikazuju. Zapadna marksistička teorija odvojena je od prakse već dugo, jer je već dugo uopće ne istražuje. Ideološke i razne druge predrasude, sprečavale su, i još uvijek sprečavaju marksističke

7) S. Mallet: »Nova radnička klasa i socijalizam«, »Praxis«, br. 1, 1965., str. 36—37.

teoretičare da se služe djelima i analizama naučnih radnika bez obzira na ideološku pripadnost. Onaj tko zna, tko smjelo nešto traži, tome će sve koristio poslužiti, jer će znati razlučiti naučno od nenaučnog, ideološko od istinskog. Lenjin nije napisao svoj »Imperijalizam« koristeći djela komunističkih ideologa i naučnika, nego baš građanskih, dok je istodobno neke »marksističke« teoretičare napadao, pa je opet napisao najmarksističkije djelo i izvršio najmarksističkiji čin u historiji.

Danas je jedno od takvih vrijednih djela i Friedmannovo.⁸ Friedmann istražuje probleme industrijske civilizacije unutar proizvodnje, odnos čovjek — mašina, i odnose ljudi u proizvodnji. Ali su uzroci i posljedice van toga i daleko širi: »Industrijski mašinstvo je jedan džinovski test koji iznosi na vidjelo odraz društvenih faktora na društvenu i moralnu aktivnost suvremenog čovjeka«,⁹ uočava i sam Friedmann. U analizi razvoja tehnike: od zanatstva, manufakture, lančanog rada do automatizacije; od hidrauličkog, preko kinematičkog i električnog do foto-električnog automatizma; od stanja gdje je »čitav čovjek bio angažiran u proizvodnji u kojoj njegovo tijelo istovremeno igra ulogu pokretača, prenosioca i prirodnog alata« do uloge kontrolora, nadzornika i regulatora proizvodnje; od zavisnih, preko poluautomatskih do automatskih mašina. Proučavao je literaturu od osnivača »Scientific Managementa« F. Taylora, preko E. Maya i psihotehničara do N. Vinera i kibernetičara. Koristio je rezultate istraživanja u svijetu i sam vršio istraživanja o odnosima u proizvodnji. Friedmann se isto tako upoznao sa revolucionarnim i humanističkim ideologijama od Saint-Simona do Marxa i marksista (što ne znači da je stvarno i sam marksist, a još manje da bi pošao dalje od Marxa). Sav njegov rad zapravo je konkretni dokazni materijal teza i problema, koje je već sam Marx postavio, naročito u »Kapitalu« pišući o »Podjeli rada i manufakturi« i »Mašineriji i krupnoj industriji«. Friedman mu se i sam divi da je te probleme »analizirao s toliko pronicljivosti«. ¹⁰

Friedmann rekapitulira i analizira odnos čovjeka u proizvodnji i odnos prema radniku u proizvodnji, otkad su se naučnici počeli time baviti:

od naučno postavljene organizacije rada, gdje je čovjek mašina, uzet izborom, organizacije koja traži čovjeka koji ima »tako težak i tup duh da intelektualno prije liči na vola nego na bilo koji drugi tip«, koja traži specijalizirane radnike, dresirane, koji su predmet laboratorijskih planova, objekt specijalizacije, mjereni kronometrima — jednog dosljednog tehnicizma;

preko psihotehničara koji uzimaju u obzir čovjeka različitog od stroja, koji proučavaju prvenstveno fiziologiju rada, biološku racionalizaciju, nauke o čovjeku u proizvodnji, ograničene još na fiziologiju, na racionalizaciju »kompleksa mesa i metala«, na proučavanju umora, pauza, nesreća, temperature, svjetla, buke, vlage, koji proučavaju fiziološke reakcije ljudi što služe proizvodnoj vrpici (ljudi zavezanih u »luđačku košulju«), i pokušavaju rješavati probleme: usklađivanjem ritma, plaćama, pauzama, rotacijom radnih mjesta, uvođenjem caunsellora;

8) U nas su prevedena Friedmanova djela: Razmrvljeni rad, Kuda ide ljudski rad, Problem čovjeka u industrijskom mašinstvu.

9) G. Friedmann: »Problem čovjeka u industrijskom mašinstvu«, str. 327.

10) Ibid., str. 151.

zatim onih naučnika koji su uzeli u obzir ljudski faktor u proizvodnji, koji su počeli proučavati ljudske odnose u proizvodnji, proizvodne grupe, odnose radnika i uprave, ulogu rada, značaj rukovođenja, društvenu strukturu poduzeća, poduzeće kao organizam, dali preporuke za stvaranje poduzeća kao integralne društvene jedinice sa svim oblicima zajedničkog društvenog života (pokušaji u SAD, Francuskoj, Čehoslovačkoj) sistemom sudjelovanja u upravljanju, u raspodjeli dohotka itd.;

iznoseći i dublje probleme koje industrijski razvitak donosi: nezaposlenost, planiranje, specijalizaciju, problem slobodnog vremena, učešće u upravljanju proizvodnjom i procesom proizvodnje, raspodjelu bogatstva, kriterij proizvodnje i potrošnje, odsustva humanističkog obrazovanja, odsustva inicijative, psihoze, neuroze i dr. — da bi dokazao da je čovjek društveno biće i da njegova djelatnost može biti samo opće društvena, da je društveni faktor primarni i dominantan, jer »pojam radnika koji radi lančano neodvojiv je od pojma ekipe, radionice, poduzeća, sindikata, profesije, društvene klase, nacije«. ¹¹

Sigurno je da ni jedna ozbiljna sinteza našeg vremena ne može zaobići ovo područje, a posebno Friedmannova istraživanja i analize kao korisna i potrebna.*

Takvim istraživanjima priključuje se i S. Mallet i konstatira nastajanje »nove radničke klase«, koju stvara automatizirana proizvodnja. Nov način proizvodnje ukida ranije diferenciranje unutar radničke klase (na manuelne radnike, radnike uz lančanu vrpču i »radničku aristokraciju«), ona ih sve više unificira i to ne samo u stavu prema procesu proizvodnje, nego i u stavovima prema svim drugim proizvodnim i društvenim, pa i životnim pitanjima. Zajednički integrirani u proizvodni proces, gdje se ukidaju ranije oštre granice, oni traže i zajednička rješenja za druge probleme.

U predgovoru francuskom i njemačkom izdanju »Imperijalizma« Lenjin pišući o korijenima rata kaže: »... da bismo pokazali taj objektivni položaj, treba da uzmemo, ne primjere i ne pojedine podatke (pri ogromnoj složenosti pojava društvenog života možemo uvijek naći koliko hoćemo primjera ili pojedinih podataka, za potvrdu bilo koje teze), nego cjelokupnost podataka o osnovama privrednog života svih ratujućih država i cijelog svijeta«. ^{**12} Ako slijedimo Lenjinovo uputstvo, onda nam osnova za sliku svijeta leži i treba je tražiti u ekonomskim odnosima, pa nam, djelomično, najmjerodavniji mogu biti ekonomisti, barem po podacima. Uzmemo li jednu takvu vrijednu knjigu, našeg ekonomiste J. Stanovnika, ¹³ vidjet ćemo da nam ona donosi samo vrijednu statistiku. A nije dovoljno konstatirati da »uzroke društvenim pojavama treba tražiti u materijalnoj bazi«, i da, »ta istina nije ništa manje tačna kad je riječ o pojedinim društvima,

11. Ibid., str. 315.

*) No, govoreći o Friedmannu ne mogu se zaobići razmatranja o posljedicama rada, dobra i loša razmatranja. Naročito uvjerljivo ukazuje na destrukciju ljudske ličnosti izvitoperenošću uloge rada u čovjekovom životu. Već danas se ta destrukcija pokazuje drastičnom, što potvrđuju ne samo brojna djela socijalno-psihološke literature, već i ankete i stvarnost kapitalističkog svijeta. Oblici otuđenja rada postaju sve brojniji.

***) Kurziv V. I. Lenjina.

12) V. I. Lenjin: »Izabrana djela«, Kultura, Beograd, 1960., Tom deseti, str. 12.

13) J. Stanovnik: »Ekonomske disproporcije u svijetu«, Sedma sila, Beograd, 1964.

nego kad je riječ o cijeloj svjetskoj privredi, odnosno suvremenom društvu.¹⁴ Iz ove žalosne statistike disproporcija, koje su stvarna uvreda dostojanstvu suvremenog čovječanstva, apel na »likvidaciju disproporcija i ostvarenje privrednog napretka manje razvijenih dijelova svjetske privrede«,¹⁵ ostaje ipak samo apel, bez kritičke analize (zašto, na žalost, ova knjiga i nema pretenzija). Nešto više dano je u knjizi »Strukturalne promjene u svjetskoj privredi«,¹⁶ u kojoj konstatira: porast uloge države, integraciju poduzeća, zajednička tržišta, porast produktivnosti, porast disproporcija razvijeni—nerazvijeni, ukidanje privredne specijalizacije pojedinih perifernih zemalja diverzifikacijom i industrijalizacijom, pad značaja prirodnih sirovinskih baza pronalascima sintetičkih sirovina, diktiranje svjetskih standarda od strane privredno razvijenih zemalja, neidentičnosti »nacionalnih konkretnih ekvivalenata vrijednosti« i svjetskih. Isto tako na neke ekonomske i društvene probleme, samo parcijalno, ukazao je i M. Dobb,¹⁷ ističući da sistem akcionarskih kompanija vrši koncentraciju vlasništva i kontrole, da jača uloga države, ističe značaj uvođenja tehničkih noviteta, međunarodnu podjelu rada, pojačanu ulogu organizacije rada, da proizvodnja usmjeruje potrošnju i konstatira da se kapitalizam nije suštinski izmijenio od ranije utvrđene slike marksista.

Mnoge analize uočavaju samo pojedine značajke jedinstvenog razvoja i općeg stanja, značaj pojedinih sfera društvene realnosti, ili pojedinih prostora, pretpostavljajući, naslućujući ili proširujući to na cjelinu. Ali takav je pristup, iz dijela na cjelinu, problematičan. O metodoški loše postavljenoj, pa stoga i promašenoj, analizi može nas uvjeriti, na žalost, gotovo svako djelo ove problematike uzete u Sovjetskom Savezu. Te su analize suviše jednostrane i površne. Da se ta konstatacija potvrdi ne treba suviše dokaza, jer su sve te »analize« samo uvodi i prilozi političkim programima u koje ulazi jedna te ista šema već četrdeset godina. Svaka druga »individualna« analiza, kojih je jako malo, samo je glorifikacija, prepričavanje i objašnjavanje već date šeme, pa i samo objašnjavanje ima svoju konstantnu šemu. Osvrnimo se na jedan takav prilog, zbog toga jer je noviji,¹⁸ karakterističan, jer se bazira na karakterističnim dokumentima (Programu KPSS, Lenjinu, Moskovskoj deklaraciji 1957. i Savjetovanju od 1960) i zbog zvučnog naslova »Epoha u kojoj živimo«. Napis je nepotpisan, ali tražili mi djelo nekog autora ili neki politički dokument ili program bilo bi isto, jer su način pristupa i svrha isti.* Ovaj prilog je primjer nedostataka jedne ozbiljne analize osnovnih društveno-historijskih karakteristika našeg vremena. Ne može se poreći da ovaj prilog pokazuje izvjesne pozitivne tendencije, u prvom redu zbog uvođenja brojčanih podataka, koji otvaraju put u serioznije, objektivnije i plodnije analiziranje — ali samo: otvaraju put.

Kad ne bi znali da su Lenjinovi citati danas u modi u Sovjetskom Savezu, i da poznavanje Lenjinovih stavova i pozivanje na njih ne daje i garanciju da će dati i lenjinsku, naučnu i revolucionarnu analizu određene problematike iz koje se citira njegov stav

14) Ibid., str. 150.

15) Ibid., str. 155.

16) J. Stanovnik: »Strukturalne promjene u svjetskoj privredi«, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1960.

17) Maurice Dobb: »Studije o razvoju kapitalizma«, Naprijed, Zagreb, 1961.

18) »Komunist«, Moskva, br. 15, oktobar 1964.

*) Protiv svrhe se ne može imati ništa, dapače, ali način svakako treba mijenjati.

i koja je predmet razmatranja, onda bi nam uvodni citat iz Lenjina** u ovom napisu dao ohrabrenje da imamo pred sobom jednu studioznu analizu. Trebalo bi da on bude uvodni citat svakog serioznog razmatranja ovakve problematike, ali ne samo uvodni citat. Zato nam ovaj prilog ne donosi plodonosnu analizu, (jer je citat ostao samo citat), već tradicionalnu konstataciju o »glavnim proturječnostima suvremenosti«: »U suvremenom svijetu postoje duboka i oštra proturječja. Analogizam rada i kapitala, proturječja između naroda i monopola, rastući militarizam, raspad kolonijalnog sistema, proturječja među imperijalističkim državama, između mladih nacionalnih država i starih kolonijalnih država i, najglavnije, snažan porast snaga svjetskog socijalizma potkopava i ruši imperijalizam, vodi njegovu slabljenju i smrti. Glavno, odlučujuće proturječje naše epohe jest proturječje između socijalizma i kapitalizma.«¹⁹ Ovakvo frontalno suprotstavljanje dijelova cjeline suštinska je pogreška analize, jer proturječja treba konstatirati iz analize cjeline, a ne cjelinu unaprijed vidjeti razbijenu na antagonističke dijelove, oni se više ne mogu promatrati kao cjelina, niti dovesti u cjelinu, a to će pokazati ova i sve njoj slične analize. To samo pokazuje da tradicionalno (staljinističko) gledanje na probleme u nauci još uvijek dominira, iako je ideološki već prevaziđeno. Tako nam tradicionalne teorijske naočale mogu okrenuti i naše vlastite stavove u suprotne, i dovesti do suprotnog rezultata, jer namjera je ovog priloga da istakne porast snaga svjetskog socijalizma, dakle i u kapitalističkim zemljama. To pokazuje napis statistikom: (pored prostornog porasta socijalističkog svijeta, smanjenja teritorija kolonijalnih zemalja, porasta stanovništva u prvim i pada u drugim), i *porast broja organiziranog proletarijata, porast broja štrajkova, porast proizvodnje* itd. Samo konstatacije i deklaracije nisu isto što i kritička analiza, jer takve konstatacije i deklaracije mogu ići linearno u nedogled, (može se konstatirati da je sad kapitalizam »stupio u treću etapu«, a zatim u četvrtu, pa petu, ali to nije dovoljno), one samo konstatiraju kvantitativnu promjenu uz ponavljanje naučene parole, dogme, fraze, ne vide se i ne analiziraju kvalitativne promjene. To je statička, formalna i dogmatska konstatacija činjenica, a ne kritička društveno-historijska analiza, pa ne može biti ni revolucionarna, kolikogod to na riječima pokušavala biti. Ovakvi su prilozi ne društveno-historijske analize, već predmet kritike metodoških pogrešnog pristupa razmatranju stvarnosti. Mora se biti kritičan i oštar prema ovakvim priložima zbog toga što ne samo jedan takav rad (samo sveobuhvatniji i seriozniji), nego uopće poznavanje suvremene situacije neophodno je čitavom svijetu, naročito socijalističkim zemljama, a i kao oživotvoriteljima i nastavljačima Marxove misli njima to prvenstveno pripada i od njih se to očekuje i mora očekivati.

Slično tome i kod nas (u »Ogledima o problemima savremenog društva«²⁰) R. Ratković daje šturu i općenitu sliku, koja se zadržava samo na općepoznatim političkim konstatacijama: »radikalnog mišljenja kapitalističke društvene strukture revolucionarnim sredstvima«, »duboke strukturne promjene u ekonomici i dru-

**) »Samo poznavanje osnovnih crta date epohe može poslužiti kao baza za razmatranje detaljnih osobitosti ove ili one zemlje.« (Str. 99).

19) Ibid., str. 100.

20) R. Ratković: »Ogledi o problemima savremenog društva«, Kultura, Beograd, 1961.

štvenim odnosima visoko razvijenih kapitalističkih zemalja«, »kri-za i raspad kolonijalnog sistema i pojava novih nezavisnih država, koje u svom kretanju ne ponavljaju kapitalistički put razvitka«. ²¹

Danas su se stvari šematizirale i parcijalizirale i tamo gdje ne bi smjele. Bez jasnog uvida u cjelinu nema ni adekvatnog rješenja parcijalnog, a ni jasne perspektive budućnosti. Lenjin je bio genijalan, jer nije bio dogmatik i jer je poznao i dio i cjelinu, rusku i svjetsku situaciju, osnovne karakteristike i specifičnosti jednog i drugog, i jer je znao šta hoće i koji su putevi do toga. Ako je svijet još za Marxa bio svjetsko tržište, onda je on to još više danas. Ako se na tom tržištu odvijaju, suštinski, ekonomski odnosi, onda se ni svi drugi, društveni, koji iz njih izrastaju, ne mogu u potpunosti izdvajati ni rješavati unutar nacionalnih granica, a pogotovu ako se ne poznaju osnovne karakteristike i suština svih tih odnosa. To sigurno čini osnovne teškoće i stvara bitna proturječja suvremene epohe. Zato je jedna suštinska analiza osnovnih karakteristika suvremenog svijeta urgentna potreba današnjice. Takva je analiza potrebna »u smislu neustrašivog predviđanja budućnosti i smjele praktičnosti, koja je usmjerena na njeno ostvarenje«, kako piše Lenjin u »Uvodu u marksizam«. ²²

Ako su značaj ovog pitanja i odgovor na njega mogli dosad biti predviđeni ili nejasni, oni su danas ponovno izbili u punoj oštirini na međunarodnom planu unutar komunističkih i radničkih partija i socijalističkog svijeta, jer je to sudbinsko pitanje revolucionarnih snaga našeg vremena. Praksa je ponovo istakla potrebu i svrhovitost takvog djela. Marx je već jasno uočio i pokazao da se ne može revolucionarno i sigurno ići naprijed, pripremiti se i raditi na dočeku nove historijske epohe i uopće budućnosti, bez svestrane, kritičke analize sadašnjosti, postojećeg stanja i društva, da bi se pronašli elementi regresivnog, statičnog, umirućeg, onog što koči napredak, što zaustavlja kretanje, što uopćava i zadržava sadašnje i vuče natrag — od agensa budućeg, od revolucionarnih elemenata razvoja, koje treba istaknuti, poduprijeti, dovesti društvo do svijesti o tim progresivnim elementima i ojačati revolucionarne snage, koje će se boriti za novu, kao i metode kako doći do novog, kvalitativnog, više i bolje društvene stvarnosti, kako do svijesti dovesti osnovne, konstitutivne elemente određenog razdoblja, negativne i pozitivne, koji daju karakter epohi, razlučujući jedno od drugih, iz čega će se vidjeti ne samo karakter epohe, već i mogući put daljnjeg razvoja. Tako je Marx osposobljen filozofskim, historijskim, pravnim, prirodno-naučnim i ekonomskim znanjima, uz djelomično već izvršeni posao oko kritike religije, konstituirane političke ekonomije, izgrađene historijske nauke, iako utopijske — komunističke ideologije, dijalektičkog metoda proučavanja stvarnosti, već postojećeg revolta protiv građanskog društva, prateći društvena kretanja svog vremena, postavljajući se revolucionarno i humanistički — ušao u svestranu analizu građanskog društva, da bi došao do prave slike o tom društvu. Marx je tako, raskrstivši sa dotadašnjim shvatanjima, proanaliziravši građansko društvo i uočivši njegove karakteristike i put prevladavanja mogao 1848. napisati (zajedno sa Engelsom) »Komunistički manifest« u kome će dati sliku tog društva, kao i oružje u ruke revolu-

21) Ibid., str. 58—59.

22) Dodatak »Kapitalu« K. Marxa, Tom I, Kultura, 1947. str. XXXLV.

cionarnoj historijskoj snazi: protiv čega se boriti, kako se boriti i zašto se boriti. Tako je Marx omogućio internacionalno udruženje proletarijata, da u svjetskim razmjerima dođe do svijesti o svom položaju i svojoj historijskoj misiji. Isto to učinio je i Lenjin u »Imperijalizmu«, analizirajući svjetsko-historijsku situaciju sa početka ovog stoljeća — isto je to potrebno, a nedostaje danas, da jedan revolucionarni duh, koji će znati marksistički se postavivši koristi rezultate svih nauka, svih kapitalnih istraživanja, prateći stvarna zbivanja u svijetu dati jednu sintezu, sliku našeg vremena iz koje će se vidjeti tendencije razvoja. Isticanjem da to može biti jedna ličnost nije nikakav individualizam, a ni utopija, jer dok je društvo ipak čovjekovo društvo, makar neljudsko, čovjek je sposoban da ga shvati u cjelini. Nije naše vrijeme još u tomu izvršilo kvalitativni obrat, na štetu i negativno po čovjeka, makar tako može prividno izgledati uslijed bogatstva i složenosti današnjice. U tome još ostaje optimizam čovjeku, ne kao nesigurna želja, već kao stvarna mogućnost.

Korjen promašenih i djelomično uspjenih pokušaja jest prvenstveno u metodološki pogrešnom pristupu analizi epohe.

Prvi je dogmatsko shvaćanje Marxa, (što je inače osnov svih nesporazuma), nemarksističko shvaćanje Marxa, što se Marxove analize njegovog vremena uzimaju kao analize vječno postojeće stvarnosti, i tako oni koji se smatraju najdosljednijim i jedinim pravim marksistima mogu biti najveći nemarksisti, jer umjesto da istražuju, analiziraju i revolucioniraju stvarnost, realnu stvarnost, oni su udaljeni sto godina od te stvarnosti i pokušavaju je nasilno uvoditi u šeme. Marx nikad nije mislio ni rekao da historija stoji, baš nasuprot tome i jest revolucionaran, što je pokazao da se historija razvija, a da bi se ona revolucionarno i što brže razvijala treba stalno preispitivati tu realnu stvarnost, stvarnu historiju. Marx ostaje vječno revolucionarno prisutan, ne po analizi građanskog društva, već po metodologiji pristupa stvarnosti, po radikalnoj kritici svega postojećeg, da bi se uvijek novi pozitivni, revolucionarni elementi mogli razvijati. Lenjin je mogao učiniti ono što je učinio, ne dogmatskim shvaćanjem Marxa, već marksističkim razmatranjem i shvatanjem realne stvarnosti.

Druga metodološka greška je profesionalna ograničenost. Tako će se historičar za objašnjenje sadašnjosti uvijek vraćati samo prošlosti; sociolog u najboljem slučaju samo konstatirati kvantitativne pokazatelje; političar će vidjeti i iznositi situaciju prilagođenu zahtjevima momentalne političke prakse; ekonomist će vidjeti samo stanje ekonomskih odnosa, iako se mora priznati da je svijet danas prvenstveno ekonomska cjelina, ali ne i jedina; filozofi će izdvajajući i apstrahirajući pojedine sociološke ili antropološke kategorije ići u dosljednu spekulativnu analizu do konzenkvenci zaboravljajući da Marks ukida takvu filozofiju koja se stalno ne vraća stvarnosti, korigira, odnosno uvijek nova rađa iz prakse — ako se uz to zahtijeva još i da se praksa drži kanona filozofije ukida se osnovna relacija razvojnosti i historije i ide protiv njih, protiv stvarnosti i protiv Marxa. (Makar je u takvom postavljanju i opravdanje filozofije i svrhovitom, a ne stihijnom ljudskom djelovanju, da iz dominantnih kategorija savremenosti ispita sve moguće konzekvence — ali uz vječno prisutnu svijest uvijek novog počinjanja ili korigiranja iz stalno nove prakse i stvarnosti). Uglavnom svi će, čak i sa još užih sfera, protezati parcijalne slike na opću sli-

ku svijeta, i ujednoj sferi ili odrazu jedne sfere stvarnosti vidjeti sve sfere, sve probleme, sve karakteristike, svu stvarnost čitavog svijeta, (djelomično i zbog opće težnje današnjih društvenih nauka da budu sveobuhvatne i univerzalne). Tako umjesto stvarne slike nažalost dobija se stvarna konfuzija. Sliku i karakteristike jednog vremena ne može dati jedna nauka, već sve u kritičkom korištenju njihovih rezultata. Marksizam nije nauka, da se postavlja kao nauka bio bi pozitivan.

Dalja metodološka greška jest pozitivistički i ideološki pristup stvarnosti. Pozitivistički pristup stvarnosti nikad ne može biti ni marksistički, ni revolucionaran, ni kritički — takav pristup može biti samo glorifikator postojećeg ili sluga u službi ideologije. Boreći se protiv stihijnosti pozitivizam može u društvu čak održavati stihijnost. Analize su nažalost i u kapitalističkim i socijalističkim zemljama u najboljem slučaju pozitivističko-ideološke, tamo gdje su se probile iz čisto ideoloških parola. To su pisanja koja se baziraju na konstatacijama plus deklaracijama, a ne na kritičkoj analizi.

Daljnja metodološka greška jest u analizi koja pred sobom nema cjelinu. Bez obzira na različitosti svake zemlje, svijet kao cjelina ima i zajedničkih karakteristika. Svaka zemlja danas dio je svijeta u cjelini, ona se mora prilagoditi i poznavati zakone tog kretanja, ona ne može svijet i sliku svijeta krojiti prema svojim okolnostima, idejama i zahtjevima očekujući da će se svijet i drugi tako vladati. Treba analizirati i upoznati stanje i kretanje svijeta u cjelini, a ne samo svoje zemlje, da bi se uspješno vršila revolucija.

Sve je to razlog zbog čega danas nedostaje, a urgentna je potreba jedne svestrane, kritičke analize suvremenog svijeta koja bi urodila slikom i sintezom osnovnih karakteristika, da bi svaka zemlja i svijet u cjelini mogli ići sigurno naprijed, sa manje teškoća i proturječnosti, da bi se revolucionarne snage mogle revolucionarno i progresivno postaviti. Ovaj se zahtjev počeo sve oštrije postavljati u međunarodnom radničkom pokretu, a naročito jasno kod Komunističke partije Italije. Jer posljedice sadašnje situacije, neposjedovanja jasne analize i nepoznavanja stvarnog stanja dovoljno su poznati. Potrebna je analiza i poznavanje specifičnih okolnosti jedne zemlje, ali i ista takva analiza svjetske situacije, a Komunističkim partijama i progresivnim snagama nedostaje danas jedno i drugo. Progresivne snage su danas nažalost više stihijno i deklarativno progresivne, a moraju biti istinski, svjesno, progresivne, svjesne svoje revolucionarne uloge, znači moraju poznavati svijet u kome žive i mogućnosti razvoja realnog društva, a to je neostvarivo bez stalnog kritičkog preispitivanja stvarnosti, bez jasne slike o toj stvarnosti i bez znanja o tendencijama razvoja.